

Г Л А С

CDXXV

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 17

Примљено на X скупу Одељења историјских наука од 24. децембра 2014. године

У р е д н и к

академик

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

БЕОГРАД

2015

БОЈАНА МИЉКОВИЋ КАТИЋ

СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ У ПОЉОПРИВРЕДИ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ¹

А п с т р а к т. – Показано је да је у Кнежевини Србији дошло до промене власничке структуре над обрадивим земљиштем и да је сеоско становништво постало пуноправни и апсолутни власник земље коју је у феудалном друштву само обрађивало, а да није морало да је откупи. И у пољопривреди су, на основу интензивног крчења и преоријентације домаћинства с узгоја кукуруза на већи узгој пшенице, па и осталих житарица, извршене структурне промене ратарске производње. Те промене у земљорадњи измениле су делимично и структуру обрадивих површина кроз разарање потесног система и обезбедиле све веће учешће ораница у укупном поседу, као и стварање приватног шумског земљишта за испашу стоке, када су због развоја земљорадње смањене површине заједничке земље намењене испашама. Издвајањем доминантног производа – шљива – измењена је структура воћарске производње: једино је шљива гајена у довољној мери да обезбеди масовну прераду за тржиште (ракију, суве шљиве и, касније, пекмез).

Кључне речи: Кнежевина Србија, пољопривреда, 19. век, ратарство, структурне промене, воћарство, житарице, забрани, шљива

---

¹ Овај прегледни чланак јесте сажетак или закључак истраживања о пољопривреди, спроведених у оквиру припреме докторске тезе „Привредна политика уставобранитеља (1839–1858)“, одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2006. године. Због тога неће приликом елаборације бити изложени сви докази, већ најупечатљивији или најкарактеристичнији примери, који поткрепљују тезу да је широко схваћена средина 19. века (од средине тридесетих до средине шездесетих година), време структурних промена у пољопривреди Кнежевине Србије. Рад је настао истраживањем на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану“, ев. бр. 177030.

Пољопривреда је привредна грана којом се у Кнежевини Србији бавио највећи део становништва. Она је, упркос томе, релативно мало истражен сегмент привредног живота земље, вероватно стога што подаци о привреди сеоског становништва нису у довољној мери интересовали државну власт, па се, прикупљани по разним основама и различитим поводима, могу наћи већином расути у различитим фондовима и архивским збиркама. За период прве владавине кнеза Милоша Обреновића најпотпуније податке о сточарству дају књиге спахијских прихода, сачуване за различите године и различите области, тако да их је веома тешко упоређивати. Први општи попис стоке потиче из 1859, а следећи из 1866. године. Среска начелства прикупила су податке о сточном фонду и засејаним културама 1847. године. На основу њих је Владимир Јакшић објавио податке о стању земљорадње у Србији. Први систематски подаци о земљорадњи прикупљени су већ 1834. године, када су уз општи попис становништва регистроване и обрађене површине под њивама, ливадама и виноградима и број стабала шљива. Слични подаци о обрадивим површинама прикупљени су и приликом пописа становништва 1862/3. године, али је велики део пописних књига изгубљен, а сумарни попис није сачуван или објављен, па може да послужи само за процену регионалног развоја. Из 1867. потиче попис земљорадничких култура, којим су забележене површине под културама, ливаде и број стабала дуда, али не и број стабала шљива.² Упоредна анализа ових пописа ипак омогућава да се утврди да ли је и какве структурне промене претрпела пољопривреда.

* * *

Привредна кретања у прединдустријским друштвима темеље се знатним делом на коришћењу природних ресурса – земље, шума и река – и производњи везаној за њих. Самим тим, власништво над земљом добија велики значај, посебно у пољопривреди. Процес формирања приватног власништва над земљом започео је у Србији откупом турских имања после доношења *Хаттишерифа* из 1830, односно 1833. године, а омасовљен је укидањем феудализма 1835. године. До краја прве владавине кнеза Милоша Обреновића власнички односи нису били сасвим дефинисани, али је *Хаттишерифом* из 1838. сваки Србин постао „совршени господар продати своја добра и собственности, располагати с њима по вољи и остављати иј завешчанијем (тестаментом)“.³ Уставне одредбе

² У Архиву Србије сачувано је само девет књига пописа стоке из 1859, а двадесетак књига пописа становништва из 1862/63. године. Лепосава Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године (=Попис становништва 1834)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 13, Београд 1984, 9–118; Владимир Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник Српског ученог друштва XLI, 1875, 1–103; *Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, Државопис Србије IV, Београд 1870, 1–141; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, Државопис Србије V, 1871, 2–115.

³ *Устав Књажества Србије*, Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у

прецизиране су већ 1839. године *Законом о њобраћају земаља*. Закон је имао ретроактивну важност од 1816. године за приватне власнике и од 1833. за сеоске општине. Законом су призната стечена права становништва на земљу коју је обрађивало и права општина на сеоске синоре, односно атаре, и изједначени су власници који су имали тапије с онима који их нису имали.⁴

Дефинисање власништва по римском праву довршено је *Грађанским закоником* из 1844. године (чл. 211–212), којим је свим власницима признато неограничено право располагања земљиштем.⁵ Због тога владавина уставобранитеља представља период пуног приватног власништва над земљом: само за њихове владавине сеоско становништво имало је неограничена права над земљом. Пре и после било је ограничено право сеоског становништва (и дела градског) на располагање пољопривредним земљиштем у приватном власништву тзв. законима о окућју, односно земљорадничком минимуму који није могао да буде заложен нити продат за дуг. Земљораднички минимум увео је кнез Милош 1836. године (што је укинато уставом 1838),⁶ а обновљен је 1861. године изменом судског поступка код наплате дуга, којим су заштићена два дана орања, плуг и пар волова.⁷ Забране су касније понављане и штитиле су све већи део поседа, због чега је у Србији, земљи с преовлађујућим ситним сељачким поседом, смањена кредитна способност сеоског становништва, отежан промет земљишта и могућности зараде на селу, чиме су повећане егзистенцијалне невоље сеоског становништва у другој половини XIX века.⁸

Регулисањем власничких права над земљом отворена су два велика питања – питање откупа тзв. турских земаља и питање стицања права власништва над присвојеним пољопривредним земљиштем. Оба су била веома комплексна и током прве половине 19. века нису била дефинитивно решена. Када је власништво над земљом у питању, из феудалног система, у коме је само обрађивало туђу земљу, сеоско становништво изашло је као пуноправни власник земље,

Књажеству Србији (=Зборник закона) I, 1840, 7, чл. 27; 10–11, чл. 46–47.

⁴ Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, Пос. изд. књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд, 1986, 57; *Закон о њобраћају земаља*, Зборник закона I, 1840, 103, чл. 1; 104, чл. 6.

⁵ Према *Српском грађанском законнику* право сопствености „на непокретна добра, као земље засађене и нарочито незасађене, обезбеђено је уставом земаљским и законом грађанским. Ово право [...] назива се право баштинско, или једном речју, баштина“ (*Законик грађански од 11. априла 1844, са изменама и дојунанама*, за штампу приредио Љуб. Радовановић, Београд б. г. [према издању из 1918], 113, чл. 212).

⁶ Тада је прописано да се у варошима нико не може задужити на кућу у којој живи породица, а на селу на кућу, баштину, два вола и краву (Зборник закона 30, 1877, 119). Danica Milić-Miljković, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Ekonomska biblioteka, књ. 9, Београд 1959, 261.

⁷ Зборник закона XIV, 1862, 32; Јеленко Петровић, *Окућје или зацццццццц земљорадничког минимума*, Београд 1930, 92.

⁸ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, усљорени наљредак у индустријализацији*, Clío, [Београд] 2004, 39–40.

коју је обрађивало, а да није морало да је откупи од спахија, јер се откуп турских земаља, укључујући и пољопривредно земљиште, односио само на откуп приватних имања муслиманског становништва, а не и на спахилуке или читлуке.

За анализу структурних промена у пољопривреди, потребно је размотрити питање стицања власништва над присвојеним пољопривредним земљиштем. Према важећим законима, у Кнежевини Србији располагање тзв. слободним, односно заједничким земљиштем, чији су власници већином биле општине, није било ограничено.⁹ Ипак, у пракси је то право остало ограничено. Право располагања заједничким земљиштем имало је значајну улогу у традиционалној сеоској економији, јер је било основа за стицање додатних привредних ресурса сеоских домаћинстава. Проистицало је већином из феудалних права. Коришћење заједничке земље у првим деценијама 19. века било је сасвим у складу са друштвеним и привредним околностима на селу и сасвим уобичајено, јер је сточарство, као доминантна делатност на селу, било организовано првенствено на бази коришћења заједничког земљишта. Постепеним развојем земљорадње, која се базирала на повећању обрадивих површина крчењем и претварањем крчевина у приватно земљиште, угрожавано је заједничко земљиште. Пре владавине уставобранитеља, коришћење заједничког општинског земљишта држава није ограничавала, осим кроз заштиту жирородне шуме и обезбеђење простора за насељавање досељеника.¹⁰ Међутим, промене настале досељавањем становништва и постепеном, али све израженијом аграрном пренасељеношћу, довеле су у време уставобранитеља до структурних промена у земљорадњи кроз ограничавања права на коришћење заједничког земљишта, кроз још ригорознију заштиту шума, с једне стране, и кроз ограничено право на крчење, с друге стране, које је вршено углавном на штету заједничке општинске земље.

У време прве владавине кнеза Милоша свако је имао право да искрчи колико може да обради, а крчевина му је, када би била припремљена за обраду и,

⁹ У неким брдским селима постојала је и посебна врста заједничког тзв. џематског земљишта, углавном шума и пашњака, које је припадало џемату, а не појединим породицама у џемату или сеоској општини. Сличан власнички статус имало је и земљиште за испашу стоке неких сеоских махала, као и земљиште названо комуна или заједница, које је било карактеристично за досељенике из Дробњака, али је по пореклу било другачије, будући да је припадало некадашњој задрузи (Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина, антирройџеографска њромашрања*, Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник, књ. VIII, Насеља српских земаља. књ. IV, Београд 1907, 408–409).

¹⁰ Сретен Вукосављевић, *Некоји заједнички сточарски радови у нашем народу*, Привредни летопис Задужбине Николе Спасића, књ. III, Београд 1938, 1, 7; Радомир Ђуровић, *Српски грађански законик и развишац србијанског села*, у: Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика, зборник радова, САНУ, Београд 1996, 368–369; Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Историјски институт, Посебна издања књ. 47, Београд 2004, 31; Зборник закона VIII, 1856, 67; Бранко Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, Београд 1989, 246; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, Београд 1980, 323.

најчешће, ограђена, призната за власништво.¹¹ Међутим, *Грађанским закоником* право на крчење стицало се само уз дозволу власти и само на тај начин искрчено земљиште могло је постати приватно власништво.¹² Ове одредбе представљају суштински нов однос власти према праву власништва над искрченом земљом. На тај начин измењен однос власти према крчењу, битан је за даљи развој земљорадње, јер је требало да уреди, усмери и контролише процес крчења земље и, нарочито, промену правног статуса заједничког земљишта. Међутим, проширивање приватног имања присвајањем заједничког земљишта, мада правно регулисано, неконтролисано је настављено, чак и интензивирано. Било је толико масовно, да је власт била приморана да га и после доношења *Грађанског законика* спречава уредбама, којима су забрањивани појединачни, властима пријављени, случајеви неовлашћеног заузимања заједничке земље, а 1859. године и општом забраном.¹³ И поред тога, власти нису суштински контролисале процес крчења. Општинска земља је и надаље већином коришћена према одлукама сеоских кметова, без сагласности виших власти и писаних докумената. О многим променама статуса те земље државна управа сазнавала је тек када би оне изазвале спор, најчешће годинама касније. У редовним приликама, променом статуса појединих делова општинског земљишта располагао је кмет, који је парцеле за крчење, завате, чаре или ливаде додељивао сељацима или им одузимао раније стечену земљу и додељивао другима, како би боље убличио потесни систем.¹⁴ О томе сведочи

¹¹ Према налогу кнеза Милоша, „крчевина припада ономе који је окрчио и из горе извадио, не сматрајући из кога је он села и на кога села грунту окрчио је, сирјеч не гледајући је ли на грунту свога или другог села окрчио“ (цитирано према: Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији 1815–1845*, Београд 1977, 22). Архив Србије (=АС), Државни савет (=ДС), 1848, Но 130; Министарство финансија (=МФ), Одељење промишљености (=П), 1841, РНо 1273, ф. III, Но 150.

¹² Тражилац би „само онај луг који се по одредби Правитељства за крчење определи“ могао добити као „крчевину у баштину“, односно у власништво (чл. 231). Било је забрањено стварање шумских забрана или заватина ради каснијег крчења, осим у случају нарочитог одобрења власти (чл. 232). *Грађански законик*, 120.

¹³ [*Дојуна Уредбе од 22. јулија 1839. њоради шћидљивоџ сечења ѓоре*], Зборник закона III, 1847, 30; *Ујџење на неџдашње љравило за шорење села у окружију шабачком*, Зборник закона IV, 1849, 163; [*Одџвор Појечийељсџиву внуџирени дјела*], Зборник закона 30, 1877, 474.

¹⁴ Потесни систем је подразумевао размештај приватних њива (и ливада) унутар атара и гајење одређених култура на парцелама тако да сав урод може истовремено да буде скинут, а потес отворен за испашу. Потесним системом задовољене су потребе екстензивног сточарства за великим пашним површинама и продужена сезона испаше и истовремено су обезбеђени простори за земљорадњу. Обично је потес за испашу отворан почетком новембра, а затваран почетком маја месеца (Љ. Павловић, *Колубара и Подџорина*, 410; С. Вукосављевић, *Некоји заједнички сточарски радови у нашем народу*, 1; Олга Срдановић-Бараћ, *Српска аџарна револуција и њољпривреда од Кочине крајине до краја љрве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, САНУ, Посебна издања, књ. DXXX, Одељење друштвених наука, књ. 86, Београд 1980, 105–106).

аргументација приликом жалби сељака на одлуке сеоског кмета и захтеви за његову смену, који су најчешће били засновани на уверењу да је неправедно делио земљу, а не да није имао право да је дели.¹⁵ Без одлуке виших власти и издавања тапије могла је да промени власника и земља у окућници, а не само крчевина.¹⁶ Овакви примери, поред тога што показују да држава није имала увид у промену власничких права над земљом и начине располагања заједничким општинским земљиштем, показују да је, средином 19. века, приватно власништво у свести сеоског становништва још увек било недовољно утемељено и да ни сеоска заједница ни кмет нису имали ништа против одузимања и замене пољопривредног земљишта, уколико је оно праведно спроведено, и нису очекивали ни захтевали да ново власништво буде потврђено тапијама. Тапије су се подразумевале само код куповине земљишта, мада многи судски спорови показују да су и куповине обављане без преноса тапија или да им је придавана тако мала важност да нису чуване.¹⁷ Непотпуна утемељеност приватног власништва у сеоским заједницама била је нормална у традиционалној сеоској економији, јер су за сеоско становништво власничка права над земљом била мање важна од плодности и количине обрадиве земље којом се могло располагати (или се располагало) и њеног просторног распореда унутар сеоског атара. Стога је било могуће не само да се парцеле, које би по закону требало да буду у неприкосновеном власништву, одузимају и додељују другима, већ и да цела села траже пресељење на друго место због оскудице у земљи.¹⁸

Иако је контрола државне управе над крчењем и променом правног статуса заједничке земље била веома ограничена, готово неуочљива, сматра се да је ограничавање права располагања и присвајања слободног земљишта успоравало привредни развој на селу,¹⁹ јер је успоравало процес формирања приват-

¹⁵ У тужби сељака против кмета села Висибаве изашло је на видело да је он „неку крчевину одузео и удовици Иконији додао“, да је „неку завату, која му је на делитби припала [...] пре 2. год. самовласно одузео и стрицу тужитељеву [...] додао“, као и да је „пре 5 год. неку заватину одузео и сам себи прибавио [и] тако га [тужитеља – Б. К.] притеснио да, вели, никако кући својој прилазити не може“ (АС, Начелство округа ужичког (=НОУ), 1849, ф. IX, Р. 841, К 37).

¹⁶ Кмет из села Висибаве оптужен је и да је „једно парче башче које му је пре 20 година при делидби припало, пре 5 година одузео и Алекси рођаку тужитељеву додао“ (Исто).

¹⁷ Занимљив је пример уништавања тапија на дућане и кућне плацеве у Карановцу, које је извршено по налогу кнеза Милоша Обреновића. Наиме, када је 90 власника плацева и дућана 1839. године затражило од Намесништва да им се тапије предате пре три године врате, одговорено им је да „тапије унутра прикључене бивше бачене су у ватру по заповести књажеској“ (Б. Перуничкић, *Једно сџолеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 127).

¹⁸ Сељаци Мраморца, на пример, тражили су да се преселе у село Бачина (АС, ДС, 1841, Но 55; 1842, 178). Државне власти, међутим, нису дозвољавале таква пресељења, осим када се радило о заиста великој оскудици у земљи или о плавном земљишту насталом померањем речних токова.

¹⁹ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 39.

ног власништва над највећим делом сеоског атара – заједничким земљиштем. Тиме је успораван продор капиталистичких односа на село, чије су основне претпоставке биле приватно власништво над пољопривредним земљиштем и његов неограничен промет.

Земља је начелно била у приватном власништву, власништву општина и власништву државе. Током прве половине XIX века нису сви делови сеоског земљишта имали исти правни положај и нису били једнако заштићени.²⁰ Државна земља настала је углавном на основу указа из 1833. године, којим се алије и пустаре оглашавају за државна добра, и указа из 1839, којим је црквама препуштена вакупска земља, која је некада припадала џамијама, док су напуштени турски плацеви и турска државна земља проглашени државним власништвом. Ни тада, па ни годинама касније, границе тих земаља нису дефинисане, као ни границе многих већих комплекса приватног земљишта иселеног муслиманског становништва. Захваљујући државном ауторитету и страху од њене силе, захватања државне земље била су релативно ретка и села су се углавном трудила да уз дозволу власти добију одређено земљиште, било на коришћење, било у власништво.²¹

У Србији је обичајним правом, а касније и законским уредбама, устављен принцип да свака сеоска општина напаса стоку у атару свога села.²² Развојем земљорадње и ширењем обрадивих површина смањивани су простори за испашу стоке, па је она напасана и на рубним деловима атара. Како би се избегли сукоби до којих је долазило приликом испаше стоке и стварања крчевина у граничним зонама атара, сеоске општине постајале су све заинтересованије за дефинисање граница атара. За њихово дефинисање била је заинтересована и државна власт, јер се тако повлачила јаснија граница између државне и општинске земље, првенствено између државне и општинске шуме.²³ Руководећи се преваходно потребама развоја сточарства, сеоске

²⁰ Тих. Р. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, Гласник Српског географског друштва, год. 1, св. 1, Београд 1912, 42.

²¹ *Зборник закона* 30, 1877, 85, 255–256; Типским уговорима издавана је државна земља сеоским заједницама у закуп (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац 1971, 472–474, 476–488; АС, МФ, П, 1841, ф. IV, РНо 292; 1849, ф. I, РНо 18, РНо 26, РНо 34; ф. II, 40, 42, 60, 98; ф. XI, РНо 1, 18; ф. XIII, РНо 50).

²² Кнез Милош је 1835. прописао да „нико не смје своју стоку у атар туђег общества терати, и тамо ју обдржавати, но сваки нека се ограничи атаром свога общества, у ком обитава. Само у једном случају може се изјатије од ове регуле учинити, т. ј. кад се које лице, или общество са обществом погоди“ (*Указ нашему Државному Совјету*, *Зборник закона* 30, 1877, 85). Тај принцип је нарушаван приликом напасања свиња у жирородним шумама. Указом из 1839. било је предвиђено да село и општина који имају жирородне шуме морају дозволити селима без таквих шума да жире свиње уз плаћање нагонике (од 32 паре), уколико се „њима не би чинило притесненције у уживању њиовог жира“ (*Зборник закона* I, 1840, 247).

²³ Тихомир Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, Српски етнографски зборник, СКА, књ. XXXVII, Прво одељење,

заједнице требало је да повлачењем граница обезбеде рационалну економску целину унутар атара, јер се унутар њега одвијао скоро целокупан привредни живот сеоског становништва.²⁴ Договорене границе одређиване су усмено, белегама и, веома ретко, писаним документима. Једном утврђене, међе су по правилу биле непроменљиве. Ако је из неког оправданог разлога била нужна њихова промена, могла се спровести само комисијски и по одлуци државних власти.²⁵

Изградњом кућа (обично на благим падинама, јер је земља уз реке, иако плоднија, била често метиљава и непогодна за држање стоке), стварањем приватних земљишних поседа, који су постепено издвајани из заједничког земљишта, и одређивањем намене и режима коришћења заједничке земље (практиковањем потесног система), сеоски атари добијали су економски рационалну структуру: најквалитетнија земљишта постајала су приватни поседи и претворена су у баште, оранице, винограде, воћњаке и ливаде, а мање квалитетна земљишта – шуме и пашњаци – остављана су за заједничко коришћење. На рачун шума и пашњака, уколико је постојала могућност и потреба, повећавани су земљишни поседи насељеног или новодосељеног становништва.

Иако су пашњаци за стоку обезбеђивани првенствено коришћењем заједничког земљишта, током времена су поједина домаћинства ограђивала завате или забране у шумским деловима атара. Она нису имала права да у њима крче, већ да држе стоку зими (сено се користило за прихрањивање), а лети да је у забрану напасају изван општег режима.²⁶ Ипак, забрани, који су били ограђени

Насеља и порекло становништва, књ. 22, Београд – Земун 1926, 174–175.

²⁴ Аргументација у спору при куповини алије Грштак сведочи да је претежан мотив за економско заокруживање атара било обезбеђивање пасишта за стоку. Наиме, крушевачка и бивољска општина, плативши свака пола цене, купиле су алију Грштак Ђор Ахмета, Турчина из Ниша, тачније, прекупиле су је од крушевачког окружног начелника. Он је од Ђор Ахмета купио алију за 100 талира и препродао њима за 150, свестан, како су у жалби тврдили, да „за попашу стоке [...] без тога плаца не могу никада бити“ и да ће морати да плате вишу цену (Б. Перуничкић, *Крушевцац у једном веку*, 517).

²⁵ Већина спорова око разграничења између сеоских општина вођена је око разграничења шумовитих делова атара, с једне стране, и око припадности и разграничења алија, с друге стране. Код разграничења алија поштован је принцип да се деле на једнаке делове селима у чијој су се близини налазиле, али су и поред тога спорови били многобројни, понекад и дуготрајни, па је спор више села из Београдског и Смедеревског округа око алије Маковица, на пример, трајао једанаест година (Зборник закона 30, 1877, 150; АС, ДС, 1841, Но 310; 1842, Но 399; 1843, Но 76, 214, 215, 416, 548; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 54). Спорове око разграничења атара (синора) решавале су углавном локалне власти, али су и они били не само чести, већ често и обнављани (Зоран Јоксимовић, *Спорови око међа неких џамнавских села у њрвој њоловини XIX века*, Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево 26–27, 1992, 36–50; Б. Перуничкић, *Град Ваљево и његово ујравно њодручје 1815–1915*, Ваљево 1973, 229–232, 386).

²⁶ *Грађански законик*, 120; *Уредба о чувању џсирородне џоре*, Зборник закона III, 1847, 30; АС, НОУ, ф. IV, Р. 351, К. 5.

пре деценију и више, постепено су постали приватно власништво.²⁷ Средином века, због све интензивнијег развоја земљорадње, шире се површине под зиратном земљом и почињу се обрађивати некадашњи завати у брдовитијем делу атара, а у удаљенијим деловима („у планини“) формиран су нови, с функцијом у сточарењу. Тиме је непрестано нарушаван идеални распоред површина у атару за обе пољопривредне делатности.²⁸

До почетка шездесетих година 19. века, као што показује попис становништва из 1862/63. године, значајан део сеоских домаћинстава која су поседовала земљу претворио је забране (бранике) у приватно власништво. Они су чинили и до четвртине њиховог поседа.²⁹ Укључивањем у приватни посед површина намењених првенствено сточарству, ти поседи трансформисани су најкасније од почетка шездесетих година XIX, века тако да су могли да компензују све мању расположивост заједничког земљишта при гајењу стоке.³⁰

²⁷ То потврђује мишљење Министарства унутрашњих дела из 1843. године, када је жир слабо родио, па је примећено да многа домаћинства настоје да га обезбеде заграђујући жирородну гору, што је строго забрањено, али су ипак жирородну шуму могли да држе у огради они „који су каковиј забран од старина притјавали и под оградом држали и који се већ као њиова сопственост взира и сматра“ (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, Параћин 1975, 205). Власништво над шумом у забрану могло се стећи тек од 1845. године, и то само ако је власник подигао младу шуму (Зборник закона III, 1847, 30).

²⁸ С. Вукоасављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. II, Социологија становања, САНУ, Посебна издања, књ. СССХС, Одељење друштвених наука, књ. 51, Београд 1965, 383.

²⁹ Тешко да су домаћинства и раније, у време пописа из 1834. године, располагала забранима (и утринама) у приватном власништву, а да они нису пописани, јер је пописивано само обрађено земљиште. На такав закључак упућују чињенице да је формирање приватног власништва било тек започето (1830/33) и да је над земљом која није обрађивана приватно власништво било регулисано 1839. године (осим за државну земљу, која је, као што је речено, настала на основу указа из 1833), и да су све до средине четрдесетих година 19. века забрани коришћени на основу права стеченог заграђивањем.

³⁰ Пописом 1862/63. године регистровани приватни забрани већином су били под шумом. Тај закључак поткрепљују одредбе *Шумске уредбе* из 1861. године, који за приватне шуме користи као синоним реч забран. Уредбом су шуме подељене на државне, општенародне, општинске и приватне. „Приватне шуме или забрани“ признати су за власништво „било да иј је то лице само од малена одгаило и подигло, било да је другим коим законом путем до притјажанија такови дошло, па били они заграђени или незаграђени, обележени или само закрштени“. Уредбом је сеоским општинама остављен рок од две године да оспоре сумњива приватна права власништва над шумом (и уопште општинским земљиштем) и да након тог рока коришћено, а неоспорено земљиште признају за пуноправно власништво приватног лица „иако уредне тапије нема“, као и да издају тапије на шумске пределе свим тражиоцима чија власничка права нису могле да оспоре (*Шумска уредба*, Зборник закона XIV, 1862, 59–60).

Просторна организација насеља и атара, виђена кроз судске списе, молбе и жалбе државним властима из средине 19. века, изгледала је све хаотичнија, јер су државне власти једном доносиле мере којима су штићени пашњаци и уопште заједничко земљиште, а други пут решења којима су обезбеђиване зиратне површине на уштрб пашњака.³¹ На крају, овај процес довео је до стварања новог пожељног модела просторне организације атара и привредних површина у њему. Тај модел настаје шездесетих година 19. века и формулисан је, поред осталог, и *Законом о њошесима* из 1866. године. Уместо некадашњег поседовања парцела у потесима, закон препоручује укрупњавање и обједињавање парцела једног власника или укрупњавање парцела исте врсте обрадивог земљишта на једном месту, било заменом приватних парцела или заменом за општинско земљиште, било откупом парцела у одређеном делу потеса.³² Доношењем овог закона створене су правне претпоставке за превазилажење потесног система, као и претпоставке за стварање нове организације простора у сеоском атару. Иако је остао преовлађујући до краја проучаваног периода, потесни систем постао је непожељан, бар у стручној литератури.³³ У време доношења закона, тај систем већ је био веома нарушен. Иако наоко штити земљорадњу, закон је настојао да обезбеди заштиту екстензивног сточарства очувањем простора и режима испаше у условима већ ограничених просторних могућности сеоских атара, односно да реорганизује потесни систем. Нову, модернију организацију привредних површина он је препоручивао, али је спровођење одредби о укрупњавању парцела препуштено будућности. Та будућност није наступила ни средином осме деценије 19. века, мада је свест о потесном систему као ограничавајућем фактору развоја сточарства и земљорадње већ била раширена.³⁴ Држава, дакле, није направила искорак из традиционалног система привређивања у пољопривреди. Ипак, овим законом је најављена и омогућена нова структура сеоског атара, компатибилнија с тржишном производњом у пољопривреди.

³¹ Већ 1840. године „дошло до знања“ Државном савету да у многим деловима земље „људи наши њиве, ливаде и воћњаке чије му драго биле разграђују и пуштајући у такове стоку своју на пашу, велику штету ово разваљивањем заграда, оно опет попашом чине“ (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 391, 460–461). Сељаци из Мачката тражили су смену кмета, између осталог и зато, што „стоку у потесе дозвољава родбини својој пре него треба и него се поља напусте и летина не прибира пуштати“ (АС, НОУ, 1849, ф. X, Р. 935, К. 3).

³² Циљ је био: „како би свагда што више зиратних земаља или што више земаља једног рода (виногради, њиве, ливаде), или што више земаља једног господара дошло у један везан простор“ (*Закон о њошесима*, Зборник закона XIX, 1866, 48).

³³ *Тежак, илустрирани лисци за њољску љивреду*, Друштво за пољску привреду, Београд, година II, број 14, 30. маја 1870, 167.

³⁴ Окружни старешина Чачанског округа је 1874. године истакао да је сточарство „на ниском ступњу производње, са узрока који су и до сада излагани и који се и сада навести имају [...] што је обичајен начин потесирања ливада и пашњака и што нема доброг соја стоке“ (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, књ. II, Чачак 1969, 201).

* * *

Развој земљорадње доводио је до значајних промена, поред осталих, и до промена у пејзажу Србије. У областима са слабо развијеном земљорадњом човекова интервенција на пејзажу готово је била неуочљива и давала је пределу само изглед питомих природних предела сличних уређеним парковима, а не изглед култивисаног подручја у ужем смислу речи.³⁵ Сасвим је другачије изгледао пејзаж култивисаних области Србије, које су већ биле оспособљене за земљорадњу. Приобаља великих река, и уопште низински предели, били су испресецани оградама које су окруживале њиве (и ливаде) и обележавале приватно имање. У смедеревској области већ крајем владавине кнеза Милоша у пејзажу су се истицале ограде, па се „пролазило [...] с врљике на врљике“, како је забележио Сретен Л. Поповић, а до почетка шездесетих година 19. века већ је највећи део низинских предела, и речних долина и благих побрђа на њиховим ободима, био прекривен оградама, како је посведочио Ласло Хуњади, путујући од Београда до Крагујевца 1859. године.³⁶ Била је то најочигледнија последица великог ширења обрадивих површина заснованог на интензивном крчењу земљишта.

Основна структура сеоских поседа била је слична у свим областима Кнежевине Србије. Култивисано земљиште састојало се већином од њива, а где земљорадња није била развијена, поред њива, просечан сеоски посед имао је и велике површине под ливадама. Понегде, као у Драгачеву, многа домаћинства једва да су и имала ливаде, али су привређивала у области богатој пашњацима.³⁷ Виногради су увек чинили најмањи део сеоских поседа. То је и очекивана структура за климатске и привредне услове Србије средином XIX века, у којој је земљорадња постепено постајала све доминантнија грана пољопривреде, а узгој житарица најзаступљенија култура у ратарству. Ипак и у структури обрађеног земљишта постепено је долазило до промена како се земљорадња у све већој мери ширила.

Када је после припајања шест нахија, које су биле ослобођене у Првом српском устанку, а нису биле део Београдског пашалука, Кнежевина Србија

³⁵ Ендру Арчибалд Пејтон, на пример, забележио је да се средином четрдесетих година XIX века долина око Љубовије, центра слабо култивисане области Србије, „дивљина, да тако кажем, тако ретко насељена, толико без ограда, поља, фарми, радника, башта и баштована“ и да се „састојала од лепих ливада са ретким храстовима [...] то је, и тако изгледа, врт на једном месту, неговани енглески травњак и парк, на другом“ (Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, боравак у Београду 1843–1844*, Нови Сад 1996, 109).

³⁶ Сретен Л. Поповић, *С њиша до Новој Србији (1878. и 1880)*, Српска књижевна задруга, књ. 310–311, Београд 1950, 227. „Поседи свих сељака ограђени су, плотови, као ознака запоседнутог власништва, окружују не само куће и дворишта него и све делове имања, па се наш пут стално вио између ограђених земљишта“ (Бождар Ковачек, *Путопис о Србији грофа Ласла Хуњадија*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 14, св. 1, Нови Сад 1966, 157).

³⁷ Рајко Николић, *Драгачево 1863*, Зборник радова Народног музеја [Чачак] XXVI, 1996, 110–111.

обухватила територију од 37.511 km², било је обрађено 8,82% државне територије.³⁸ Према попису обрађених површина из 1867. године било је култивисано већ 20,69% територије Кнежевине. Уколико се узму у обзир и површине под воћњацима и баштама, које нису објављене у попису по насељима, али их је забележио Владимир Јакшић, у Кнежевини је било култивисано 21,97%.³⁹ Према резултатима та два пописа, у раздобљу од 1834. до 1867. године највише су повећане површине под њивама (172,82%), тј. површине које су и средином тридесетих година биле највеће. Изузетно велики пораст површина под виноградима (145,88%) не указује на интензиван развој виноградарства, већ да се виноградарство ширило и на области у којима није или скоро није постојало. Пораст површина под ливадама, пак, био је најмањи (41,30%), иако су и те површине осетно повећане. То повећање ипак није било довољно да компензује истовремени раст броја становника, па су у односу на њега површине под ливадама смањене између 1847. и 1867. године.⁴⁰ Укупне обрадиве површине су у односу на 1834. годину више него удвостручене (повећане су за 134,45%).

Овако интензивно ширење обрадивих површина довело до нових промена у пејзажу – потискивања шума. С. Л. Поповић је њима био фасциниран пролазећи долином Велике Мораве. Први пут прошао је тим пределом крајем прве владавине кнеза Милоша, а други пут непосредно по стицању независности Кнежевине Србије 1878. године. Приликом првог проласка забележио је: „Иако је овим путем Морава наблизу, негде по, а негде и четврт сата удаљена, ипак нигде је ниси могао видети од густих шума и дубрава“. Приликом другог обиласка ситуација се драстично променила: „И сада, истина, не оскудева у лепим шумама – забранима и дубравама, али је сада скоро сва моравска доља, која је негде од брега до брега, с леве и с десне њене стране, и по два сата у ширини, искрчена и у њиве преобраћена“. Поред тога, забележио је да се до стицања независности изобичајило и оградавање: „Највише сам се радовао када сам видео да нема више оних врљика и заграда, него је све упољено, као да је све њива једног човека“.⁴¹

Током шесте деценије XIX века ширење обрадивих површина је успорено, нарочито у крајевима где је пољопривреда била већ развијенија. Оштријим законодавством против крчења и бесправног пресељења (из 1862)

³⁸ *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*, Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, serija B, sv 1, Beograd, juna 1953, 4; Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 114. Укупно су била обрађена 331.077,33 хектара, односно 3.310 km².

³⁹ Под културама је 1867. године било 642.537 ha, а под ливадама 133.679,6 ha – укупно 776.216,6 ha (*Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115). Према подацима В. Јакшића, у Србији је под воћњацима било 37.808,8 ha, а под баштама 10.640,8 ha (В. Јакшић, *Сишање земљорадње у Србији*, 93–94). Дакле, укупно је 1867. било култивисано 824.666,2 ha.

⁴⁰ В. Јакшић, *Сишање земљорадње у Србији*, 88.

⁴¹ С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, 227. Нестајању ограда највише је допринео *Закон о њивесима* из 1866. године, којим је било предвиђено да се постојеће ограде од прућа и врљика не замењују новим када пропадну, већ да се замене јарцима или живицом (*Закон о њивесима*, 47).

сузбијана су даља бесправна ширења поседа.⁴² Притисак на крчење је смањен због успоравања досељавања, а понестајало је и површина за крчење, бар у обиму који не би угрозио функционисање сточарства. Изгледа да је управо у то време досегнут оптимум величине земљорадничког поседа, што је такође било дестимулативно за даља интензивна крчења.

Релативно кратак период од досељавања већине становништва на просторе Кнежевине Србије, преовлађујућа сточарска привреда, крчење као основни облик прибављања обрадивих површина, као и наслеђена величина земљишних поседа конзервирана после укидања спахијског система, направили су од Србије земљу ситних сеоских поседа. Опстајање ситног сеоског поседа подржавала је државна управа и у време прве владавине кнеза Милоша и касније.⁴³ Према попису из 1834. године, на једног становника долазило је 0,6 плугова ораница, 0,7 коса ливада, 0,24 мотике винограда и 20 стабала шљива.⁴⁴ Једна кућа, односно домаћинство, располагало је поседом просечне величине од 3,21 ha, без шљивика, односно 3,51 ha са шљивицима.⁴⁵ У Кнежевини Србији нису постојале велике регионалне разлике у величини поседа. У већини округа просечан посед имао је између 2 и 3,5 хектара. Најмањи просечан посед регистрован је 1834. године у Подринском округу (1,83 ha), а највећи у Ваљевском (5,07 ha). Био је то мали посед који није могао ни уз много боље агротехничке мере да доноси високе приходе. Тридесетак година касније на једног становника долазило је 0,62 ha обрађеног земљишта, док је једна кућа

⁴² Уредба од 29. септембра 1859, Зборник закона 30, 1877, 474; Правила издања [...] у смјеру они који своја кућишта по селима осјављају и у њанине се расељавају, Зборник закона XV, 1863, 59–60.

⁴³ Кнез је заступао становиште да појединац може располагати с онолико земље колико може да обради и није подстицао стварање великих земљишних поседа, чак ни у случајевима великих захватања од стране народних старешина (Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 63–65; Ј. Петровић, *Окућје*, 66–68). Уставобранитељи су настојали да спрече чак и ширење (малих) поседа илегалним крчењем, па свакако нису подржавали ни стварање великих поседа.

⁴⁴ Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 17.

⁴⁵ Сумарним пописом 1834. није регистрован број домаћинства, већ број кућа. Међутим, анализом сачуваних пописних протокола утврђено је да је само око 2% сеоских домаћинства било без куће (у Туријској капетанији 2,04%, Посавској 1,47%, Пећкој 2,51% и у Темнићкој 1,44%). У Кључкој капетанији без куће је било 9,21% домаћинства, а у Крајинској капетанији 6,25%, али их је у ствари било много мање. Наиме, у тим капетанијама су као домаћини без куће уписана млађа ожењена браћа старешине задруге, тако да је у Крајинској капетанији стварно без куће било свега 2,44% домаћинства (АС, МФ, Главно казначејство, Протоколи коншкрипције 1834, капетанија темнићка, округ јагодински, инв. бр. 35; капетанија крајинска, округ неготински, инв. бр. 36; капетанија кључка, округ неготински, инв. бр. 37; капетанија печка, округ пожаревачки, инв. бр. 38; капетанија посавска, округ шабачки, инв. бр. 39; капетанија туријска, округ београдски, инв. бр. 40; капетанија моравска, округ пожаревачки, инв. бр. 41). То омогућава да се просечан посед израчунава према броју кућа, који је познат за целу Србију.

располагала просечно с 3,83 хектара, без шљивика који пописом из 1867, као што је речено, нису регистровани.⁴⁶ Просечан посед, дакле, није био много већи, него 1834. године. Несразмера у повећању обрадивих површина и просечног поседа вероватно се мора приписати великом порасту становништва, које се у међувремену готово удвостручило. У већини округа просечан посед имао је 1867. године између 3,5 и 4,5 хектара. Становништво Књажевачког округа имало је највећи просечан посед (скоро 10 хектара), други по величини, али готово упола мањи, био је посед у Београдском округу (5,08 ha). Најмањи просечан посед имало је становништво Чачанског округа (2,05 ha), а потом Ћупријског (2,88 ha).

Егзистенцијалне могућности поседа наведених просечних величина могу се проценити према величини земљишта које је додељивано досељеницима приликом насељавања у Србији, с једне стране, и према величини земљорадничког минимума, с друге, уз претпоставку да је та количина земљишта чинила егзистенцијални минимум. Према тим мерилима, два дана орања (1,14 ha земље) била су довољна за издржавање породице у дужем временском периоду.⁴⁷ Већина сеоских породица у Србији имала је већ 1834. године посед чија је величина обезбеђивала минимум егзистенције. До 1867. године просечан посед готово у свим областима Србије био је већ двоструко већи од егзистенцијалног минимума, изузимајући Чачански округ. Тада је у већем делу земље досегао и оптималну величину, уколико се посед од шест дана орања (3,5 ha) сматра оптималним поседом за услове привређивања у прединдустријским друштвима, у којима је сеоска економија била првенствено оријентисана на самоснабдевање, а не на тржишну производњу. Шест дана орања могу се сматрати оптималним поседом због тога што је то била највећа количина земље коју су могли да добију досељеници или домаћини који су без сопствене кривице остали без земље, па је тешко замисливо да би држава бесплатно делила више од оптимално потребне количине земље.⁴⁸ Ако се прихвати тај пара-

⁴⁶ Годину дана пре пописа обрадивих површина из 1867. године у Србији је, према попису становништва, било 1.215.576 становника и 201.056 кућа (*Попис људства Србије у години 1866*, 100) и ти подаци су коришћени за прорачуне. С бројем становника из 1866. године оперисао је и В. Јакшић. Истина, према његовим подацима, Србија је имала 1.216.346 становника (В. Јакшић, *Сјање земљорадње у Србији*, 6).

⁴⁷ *Зборник закона XIV, 1862, 32*; Ј. Петровић, *Окућје*, 92, 171–172, 175–176; *Života Đorđević, Zemljišni minimum i zemljišni maksimum kao ograničenja razvoja Srbije u novo doba*, у: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, *zbornik radova sa naučnog skupa*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1994, 116. Приближно иста количина земље додељивана је приликом насељавања, па је, на пример, неки Божа Суботић изјавио: „Кад сам се ја из преко Дрине овамо доселио и у место Клење у Мачву сео, даду ми кметови као дошљаку за једно два дана ораће земље. Ја сам ову земљу обделавао и с њом себе обдржавао, а обделавајући ово парче беглукче земље, окрчим за једно два дана орања поред мог парчета“ (Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 197).

⁴⁸ Henri Mendras, *Seljačka društva, elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb b. g. [1986], 62–63. Одлуком Народне скупштине из 1861. године прописано је да општине

метар, може се констатовати да је између 1834. и 1867. године просечни посед у Србији трансформисан од минималне до оптималне величине.⁴⁹ У условима великог повећања укупних обрадивих површина, повећање поседа до оптималне величине сасвим је разумљиво, чак и упркос чињеници да је становништво у том периоду такође веома брзо расло. То је и најзначајнији резултат развоја пољопривреде у прве две трећине XIX века.

Величина земљишног поседа, сасвим сигурно, пресудно је утицала на производне могућности домаћинства. Поред величине, велики утицај имала је и унутрашња структура поседа, нарочито учешће ораница у укупној корисној површини. У приватном поседу 1834. године виногради су чинили 2,67%, шљивици 8,69%, ливаде 26,09%, а оранице су чиниле 62,55%.⁵⁰ Као што је и разумљиво, удео ораница није био исти у свим окрузима и кретао се од 37,08% у Ужичком, до 80,35% у Шабачком округу. Највероватније да су регионалне разлике у структури обрађеног земљишта биле условљене првенствено квалитетом земљишта и особинама микроклиме, као и развијенијом традицијом бављења земљорадњом. Близина тржишта за житарице, главни тржишни артикл у ратарству, била је од другоразредног значаја. Тим другим утицајима, на пример, може се објаснити велико учешће њива у обрађеним површинама Шабачког округа, коме су тржишта Хабзбуршке монархије била лако доступна.

До средине шездесетих година 19. века још је повећан удео ораница у обрађеном земљишту и оне су чиниле око три четвртине обрађеног земљишта, иако је пописом из 1867. регистровано више врста приватног земљишта него 1834. године (видети Графикон 1).⁵¹ По савременим стандардима, удео њива у обрадивом земљишту био је релативно повољан. Он сведочи о промени структуре пољопривредне производње и значају који је током прве три четвртине 19. века добила земљорадња, која се уместо раније готово искључивог бављења сточарством, постепено ширила земљом.

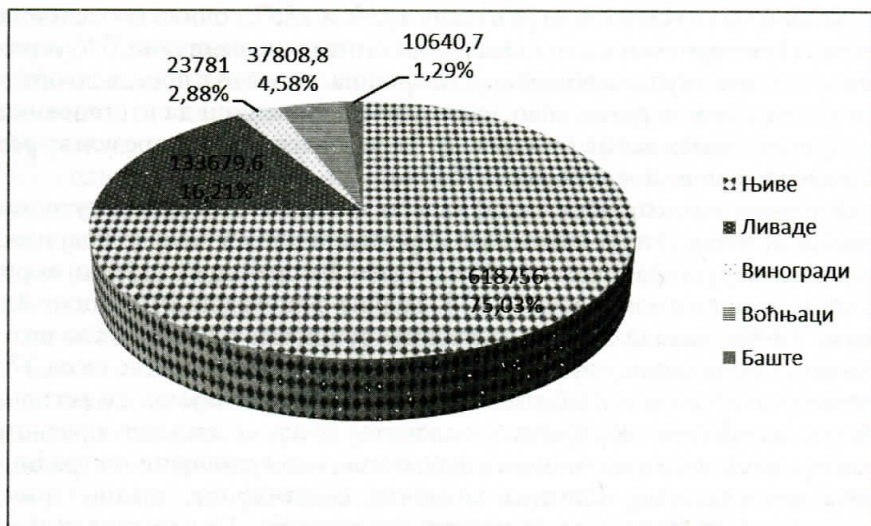

морају да обезбеде до шест дана орања земље од сопствене утрине сељацима којима је целокупно имање (и покретно и непокретно) било продато за дуг (Ј. Петровић, *Окућје*, 92; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 68–69; Зборник закона XIV, 1862, 79).

⁴⁹ Током прве владавине кнеза Милоша сеоско становништво у већини округа није располагало поседом оптималне величине (у девет округа (нахија) он је био мањи, а само у три округа већи од 3,5 хектара), али тридесетак година касније већ јесте. Оптималан или већи посед имало је 1867. године становништво девет округа, у пет округа он је био за око пола хектара мањи, а само у два (Чачанском и Њупријском) и за цео хектар.

⁵⁰ Л. Цвијетић, *Попис сџановништва 1834*, 110–114.

⁵¹ Збуњује чињеница да су површине под воћњацима 1867. године биле тек нешто веће него 1834. површине под шљивама, упркос томе што је узгој шљива, ако не и другог воћа, у међувремену напредовао. Ту разлику (31.489,21 хектар под шљивама 1834, према 37.808,8 хектара воћњака 1867) вероватно треба приписати непрецизном прерачунавању површина под шљивама 1834. године. Тешко је претпоставити да у површине под воћњацима 1867. нису ушли шљивици, као и да су ушли само шљивици, а не и остали воћњаци.

Графикон 1. Структура обрађеног земљишта у Србији 1867. године
 Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115; В. Јакшић, *Сишање земљорадње у Србији*, 93–94

Готово све површине под њивама биле су 1867. године ангажоване за узгој житарица (92,70%), па се може тврдити да су основ ратарске производње у Србији чиниле житарице.⁵² Овакво коришћење пољопривредних површина је сасвим уобичајено за земље које прелазе са доминантног сточарства на доминантно ратарство. Управо у производњи житарица извршена је између 1834. и 1867. године најизразитија промена. Већ изузетно повећање површина под њивама указује да је узгој житарица током проучаваног периода вишеструко повећан. Истовремено, промењена је и структура произведених житарица.

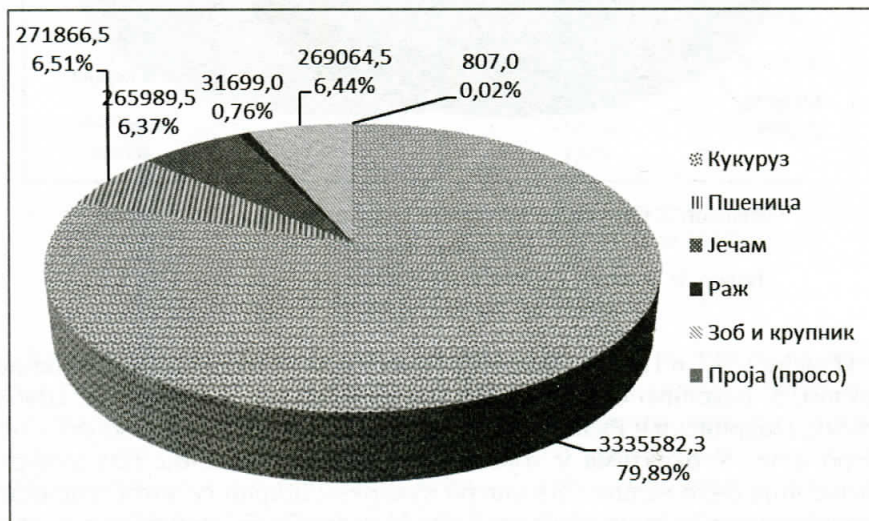
Без обзира што су сеоска домаћинства тешко мењала устаљене начине привређивања, „вишак“ обрадивог земљишта настао крчењем била су спремна да засеју пшеницом, посебно стога што потрошња кукуруза, основне прехранбене житарице на селу, није повећана више него што је захтевало повећање становништва и што је све бројније градско становништво, које је користило претежно пшенично брашно, отворило перспективу и за његову продају. Развој шпекулативне трговине, коју је подстицала све већа тражња житарица у Хабзбуршкој монархији, изазвана поремећајима привредног

⁵² Остатак је коришћен за узгој кромпира, купуса, дувана, лана и конопље, култура које су гајене у нешто већој мери. Остале културе (боб, грашак, сочиво и састрица) нису скоро уопште гајене, као ни крмно биље (В. Јакшић, *Сишање земљорадње у Србији*, 67). *Чича Срећков лиси* из 1847. године објавио је податке о узгоју баштенских култура у једанаест округа. Грашак и боб су узгајани само у два, а сочиво у три округа (*Чича Срећков лиси* за српске земљодјелце, 1 година, 1847, Но 29, 225; Но 31, 242; Но 34, 266; Но 36, 282; Но 37, 290; Но 38, 299–300; Но 40, 314–315; Но 42, 330–331; Но 46, 362; Но 47, 369–370; Но 48, 378; Но 49, 387).

живота услед револуционарних покрета 1848/49. године, учесталих сушних година (велика суша у Угарској 1863), а потом и ратова Хабзбуршке монархије током седме деценије XIX века, такође је допринео већем узгоју пшенице.

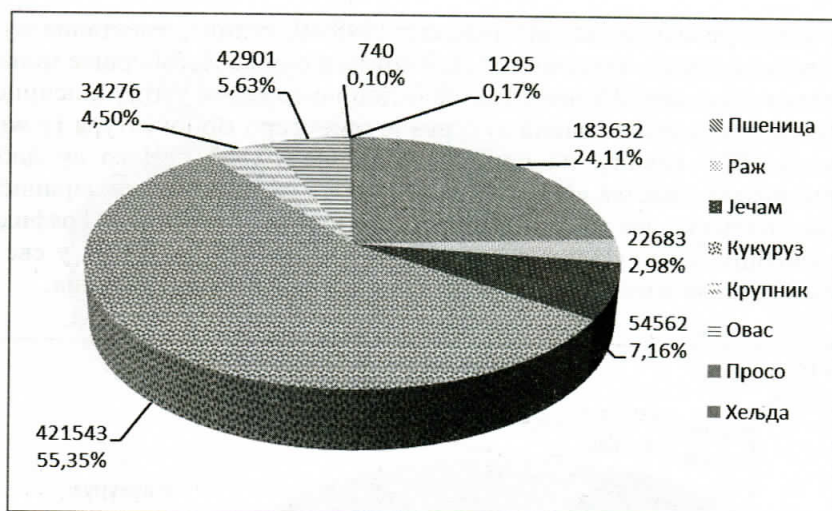
Током тридесетих година кукуруз је био скоро монокултура (у житном десетку за 1832. годину, на пример, чинио је 79,89%). Иако су добијене количине житног десетка варирале од године до године, увек је највише било кукуруза – од преко две трећине до преко четири петине (видети Графикон 2). После деценију и по кукуруз више није био монокултура, јер су у све већој мери гајене остале житарице. Потиснула га је у првом реду пшеница.

Графикон 2. Структура житарица произведених у Србији (житни десетак) 1832. године (у окама)

Извор: М. Петровић, *Финансије и усјанове обновљене Србије до 1842*, књ. II, Београд 1898, 1029

Те промене настале су вероватно у време уставобранитеља, када је дошло до највећих промена у величини земљишног поседа и највећег ширења обрадивих површина. На такав закључак указују статистички подаци из 1847. године, које је објавио В. Јакшић и показао да је тек нешто више од половине њива било под кукурузом. Истовремено, већ око четвртине њива било је под пшеницом (видети Графикон 3). Узгој ражи значајно је повећан у односу на време прве владавине кнеза Милоша. Остале најчешће узгајане житарице гајене су у сличном обиму као тридесетих година 19. века – јечам, сигурно, а овас (зоб) вероватно, будући да је у десетку из времена кнеза Милоша исказиван заједно с крупником. Повећан је и узгој проса/проје, мада је то и надаље била најмање заступљена житарица.

Графикон 3. Структура земљишта под житарицама 1847. године
(у данима орања)

Извор: В. Јакшић, *Сјање земљорадње у Србији*, 5–6, 12–13, 16–17, 22–24, 28–29, 32–33, 36–40

Између 1847. и 1867. године у Србији су и даље смањиване површине под кукурузом. У неколико округа апсолутно су смањене (Београдски, Шабачки, Ваљевски, Подрински и Руднички), а у једном – Крагујевачком округу – остале су скоро исте. У окрузима у којима су повећане површине под кукурузом, повећање није било велико. На уштрб кукуруза, ширио се узгој пшенице. На то указује податак да су, и поред тога што је према броју становника постепено опадала величина њива, једино површине под пшеницом расле брже од броја становника.⁵³ Пораст производње пшенице довео је до тога да је већ око трећине њива било ангажовано за узгој пшенице, а за кукуруз испод половине (видети Графикон 4). За остале најчешће гајене житарице – јечам, зоб и раж, нису ангажовале значајно веће површине него раније, док су просо и хељда и надаље остале најмање гајене житарице у Србији.

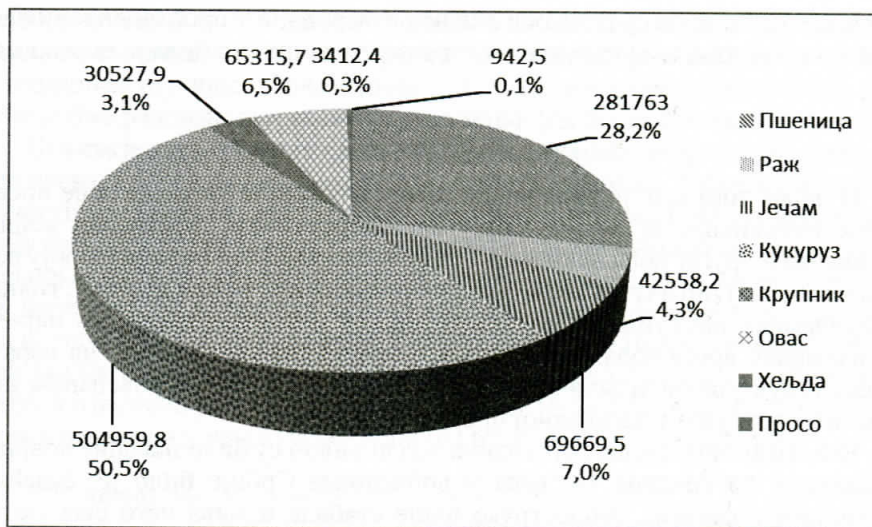
Просо, хељда, јечам, зоб и раж, без обзира на осцилације површина на којима су сејане, били су током прве половине XIX века намењени скоро искључиво задовољењу сопствених потреба и готово уопште нису изношени на тржиште, чак ни унутрашње, често и недељама или месецима. То илуструју, поред осталог, недељни и полумесечни извештаји среских и окружних начелника. Само у малобројним областима, производња јечма била је толика да су остваривани вишкови за продају, најчешће само после жетве.⁵⁴ Тек од почетка шездесетих година остварена је производња која је обезбеђивала редовне, истина невелике, извозне вишкове ових житарица (само раж појединих година није уопште извозена).⁵⁵

⁵³ В. Јакшић, *Сјање земљорадње у Србији*, 5–6.

⁵⁴ АС, НОУ, 1848, ф. III, Р. 241, К. 17, Р. 209, К. 12, Р. 296, К. 13; ф. V, Р. 468, К. 17; ф. VIII, Р. 729, К. 12, Р. 739, К. 14, Р. 750, К. 13; ф. X, Р. 961, К. 12; ф. XI, Р. 1063, К. 10.

⁵⁵ *Окреј сјољашње њрџовине Србије у љодини 1862/3*, Државопис Србије II, 1865,

Графикон 4. Структура земљишта засејаног житарицама 1867. године
(у данима орања)

Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115

Крајем педесетих година узгој пшенице био је већ толико распрострањен да је за родних година обезбеђивао да буде „народ у стању и своје потребе подмиривати и за шпекулацију продавати“.⁵⁶ Стални пораст производње пшенице довео је до редовног извоза већ од друге половине педесетих година, а потом је извоз био чак и већи од увоза. Извозено је и пшенично брашно.⁵⁷ Производња пшенице била је до почетка шездесетих година толико распрострањена да су је остварени вишкови учинили најзаступљенијом житарицом у српском извозу, а од друге половине шездесетих година количине су вишеструко повећане и редовно су износиле преко 10.000 тона, досежући повремено (1867/68) и 57.809 тона. Тих година извоз кукуруза скоро да и није повећаван.⁵⁸ Извозни салдо у коме пшеница има већину ипак не чуди, иако је кукуруз произвођен у много већој мери, јер је кукуруз био основна прехрамбена

96; *Окреј сѝољашње љрџовине Србије у џодини 1863/4. и 1864/5*, Државопис Србије III, 1869, 4, 20; *Окреј сѝољашње љрџовине Србије од џодине 1866. до 1870*, Државопис Србије VI, 1872, 6, 10, 14, 19, 24.

⁵⁶ Б. Перуничии, *Чачак и Горџи Милановац 1815–1865*, Чачак 1968, 613.

⁵⁷ В. Јакшии, *Сѝање земљорадње у Србији*, 5–6, 9–10.

⁵⁸ Иако извозник пшенице и брашна, Србија није могла да задовољи сопствене потребе за пшеничним брашном, ни хлебним ни белим, па је током седме деценије оно увожено из Хабзбуршке монархије – бело брашно скоро у потпуности, а хлебно у највећој мери. Кукурузно брашно, напротив, скоро уопште није увожено (увек испод пет тона годишње). *Окреј сѝољашње љрџовине Србије у џодини 1862/3*, 96, 103; *Окреј сѝољашње љрџовине Србије у џодини 1863/4. и 1864/5*, 4, 6, 9, 20, 25; *Окреј сѝољашње љрџовине Србије од џодине 1866. до 1870*, 54, 63, 75, 90, 105.

житарица у Србији, па су вишкови лакше остваривани у производњи пшенице. Поред тога, тражња за кукурузом на страним тржиштима била је осетно мања.

* * *

И поред тога што је воће лоше гајено, владало је уверење, које посебно преносе путописци, да су за Србију карактеристични „прекрасни воћњаци пуни шљива и другог воћа накићени“.⁵⁹ Први систематски подаци о броју воћки (стабала шљива) потичу из 1834, а о површинама под воћем из 1867. године.⁶⁰ У међувремену прикупљени подаци готово су неупотребљиви, јер најчешће нису издвајане врсте воћа. Ипак, и тако парцијални они указују на изразиту промену структуре производње, која се огледала у драстично повећаном узгоју шљива и на том узгоју заснованој преради и извозу.

Већ средином тридесетих година под шљивом су биле значајне површине земљишта, а до средине 19. века у воћњацима Србије било је, судећи по парцијалним подацима, вишеструко више стабала шљива него свег осталог воћа заједно.⁶¹ Изгледа да је број шљива континуирано растао у скоро свим деловима земље. У неким пределима, попут Козничког среза, број стабала шљиве повећан је више од три пута између 1834. и 1848. године (са 9.372 на 29.440).⁶² Да је узгој шљиве био све распрострањенији посредно потврђује све већа прерада, која је обезбедила велике тржишне вишкове за производњу ракије, а од шездесетих година 19. века и за производњу и извоз суве шљиве, потом и пекмеца.

Од свих грана воћарства, једино је у производњи шљива дошло до масовне прераде воћа. Током прве половине XIX века шљиве су углавном прерађиване у ракију, за владавине кнеза Милоша претежно за сопствене потребе, током владавине уставобранитеља и за продају, најпре на унутрашњем тржишту, касније и за извоз.⁶³ Паралелно је повећан и број казана за печење ракије (1867.

⁵⁹ Јоаким Вујић, *Путошески путеви по Србији*, СКЗ, књ. I, Београд 1901, 68; Димитрије П. Тирол, *Полијтичко земљоописаније за употребу српске младежи*, Београд 1832, 75; Ami Voue, *La Turquie d'Europe*, III, Paris 1840, 15; *Чича Срећков лисци*, I година, No 18, 6. маја 1847, 143.

⁶⁰ Л. Цвијетић, *Попис сивановништва 1834*, 114; В. Јакшић, *Сивање земљорадње у Србији*, 94.

⁶¹ У Београдском округу, на пример, на 1.538.742 стабла шљиве, гајено је 1847. само 38.491 стабло крушке, 22.444 стабла јабуке, 18.230 стабала ораха и 25.639 стабала трешања (*Чича Срећков лисци*, I година, 1847, No 34, 266; No 35, 275). Детаљније: Бојана Миљковић Катић, *О гајењу и преради шљива у Кнежевини Србији*, Глас Српске академије наука и уметности CDXX, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд 2012, 209–228.

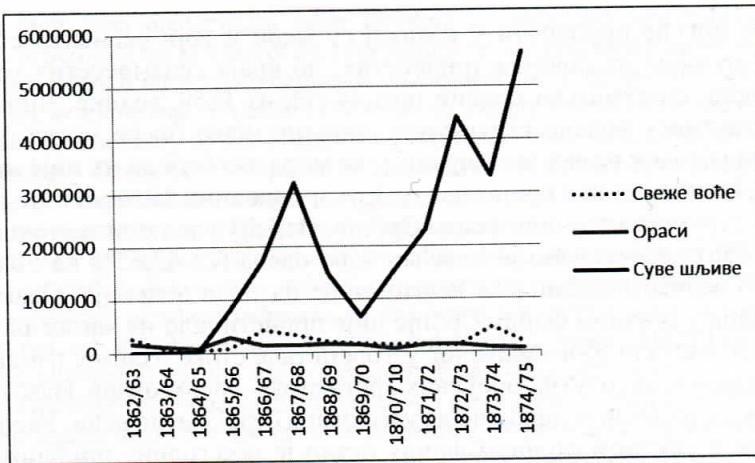
⁶² Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 463.

⁶³ Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 34. „Пре дванаест година ова је трговина [трговина пићем – Б. К.] посве незнатна била, шта више понекад је и више ракије увезено, но у најновије време почео је производ ракије лепе новце земљи доносити“ (*Преглед извоза из Србије у години 1861/2*, Државопис Србије I, 1863, 107).

било их је већ 20.729).⁶⁴ Од почетка шездесетих година, извожена је у великим годишњим количинама тзв. мека ракија, односно шљивовица (1–2,5 милиона ока годишње, највише 1868. године – 2,7 милиона ока). Извоз љуте ракије такође је био редован, али десетоструко мањи (од 50 до 229 хиљада ока).⁶⁵

Шљива је прерађивана и сушењем. Био је то најјефтинији и најједноставнији начин прераде. Производња суве шљиве, вршена је готово у потпуности у домаћој радиности – у домаћим „пушницама“. Започета је изгледа 1847. године, када су у Шапцу отворене две пушнице.⁶⁶ До почетка шездесетих година шљива је сушена у довољној мери да су остварени вишкови за извоз. У почетку су извезене количине биле мале (196,54 тона), али већ од 1865/66. фискалне године премашиле су хиљаду тона и отада, изузимајући 1869/70. фискалну годину, никада нису пале испод (видети Графикон 5).⁶⁷ Остало воће није прерађивано сушењем, чак ни грожђе, а извожено је у малим количинама (од 56 до 588 тона годишње). Једино су ораси извожени у нешто већој мери (од 69,5 до 352 тоне годишње).

Графикон 5. Извоз воћа и сувих шљива из Србије 1862/63–1874/75. фискалне године (у окама)

Извор: *Окрећ сѣлољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 20–21; *Окрећ сѣлољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 11, 15, 20, 25; *Окрећ сѣлољашње трговине Србије од године 1870–71 до 1874–75*, 16, 21, 26, 31–32, 36–37

⁶⁴ Највише их је било у Ваљевском и Крагујевачком округу (2.803, односно 2.125), а преко 1.000 још у осам округа (*Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 112–113). У Крушевачком округу, у коме се 1834. године становништво, истина, мање бавило узгојем шљива него на северу земље, било је свега 139 казана, највише у Козничкој капетанији (82), а 1867. у округу је било чак 1.052 казана, и надаље највише у Козничком срезу – 375 (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 174; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 42–53).

⁶⁵ Б. Миљковић-Катић, *О гајењу и преради шљива*, 218–219.

⁶⁶ Чича Срећков лисџ, I година, 1847, Но 39, 307; Vojislav Marković, *Suva šljiva, sušenje, skladištenje, prerada i pakovanje*, Šabac 1986, 9–10, 18.

⁶⁷ Б. Миљковић-Катић, *О гајењу и преради шљива у Кнежевини Србији*, 224.

Треба скренути пажњу и на чињеницу да су у првој половини 19. века шљиве сађене на лошијем земљишту – у стрминама, око куће, на чаирима и у међама, па често није вођено рачуна о удаљености међу стаблима.⁶⁸ Развојем ове гране воћарства постепено се устаљивала пракса садње у редовима, посебно у изразито воћарским крајевима, каква је била Гружа. Феликс Каниц сведочи да у Гружи шљивици „покривају својим правим редовима по цео хектар“, тако да се осамдесетих година 19. века може говорити о плантажној садњи шљива у областима с развијеном производњом.⁶⁹ Био је то суштински другачији степен развоја ове гране у односу на почетак или прву трећину века, тим више, што нема помена да је остало воће сађено плантажно. Издвајањем једне доминантне гране воћарства, измењена је структура ове гране пољопривреде.

* * *

Није могуће проценити у коликој су мери и који сегменти сточарства претрели промене од почетка тридесетих, до краја седамдесетих година 19. века, јер први систематски подаци потичу тек из 1859. године. Чињеница да у сточарству нису уочене структурне промене, иако би се могле очекивати обзиром на убрзани развој земљорадње, не мора значити да их није ни било.

Судећи по кретању броја грла, у другој половини 19. века није дошло до промена у структури сточног фонда Србије. Између два пописа сточног фонда (1859. и 1866) неочекивано је повећан удео оваца (са 42,65% на 50,67%). То је изузетно велико повећање за нешто више од пола деценије. Овако велико учешће оваца у сточном фонду Србије није проистицало из наглог развоја ове гране, већ је настало због смањеног узгоја остале стоке. Наиме, између та два пописа смањен је апсолутни број свих врста стоке – осим оваца. Иако смањење није било велико, било је довољно да удео оваца буде осетно већи. Удео осталих врста стоке у укупном сточном фонду остао је обе године приближно исти, изузимајући свиње. Њихов удео је пао са 31,73% на свега 24,44%.⁷⁰ Будући

⁶⁸ На то указује и прича о Лазару Мутапу, Благоју из Кнића и Сими Паштрмцу током њиховог боравка у Црнући код куће Милоша Обреновића након угушења Хаџи-Проданове буне, по којој су трнокопима крчили земљу и „садили шљиве по потоку“ (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 36). Један шегрт из Рекавца у Левачком срезу Јагодинског округа, на пример, имао је „чаир са шљивама и мало браника за ½ плуга“, а један ковач „једну ливаду од једне косе у шљивару“ (АС, МФ, А, Пописне књиге становништва (1840–1863), јагодински округ, срез левачки, 1863, ред. бр. књ. 157).

⁶⁹ Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд 1991⁵, 602. При таквој садњи, најчешће је сађено „ред од реда и дрво од дрвета у размаку од 4–6 метара“ (Станоје М. Мијатовић, Тодор М. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, у: Српски етнографски зборник, књ. XXXII, Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд 1925, 12).

⁷⁰ *Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, Државопис Србије IV, Београд 1870, 109, 114, 119, 123, 127.

да су свиње биле главни извозни артикал Србије, смањење узгоја, па и извоза крајем седме деценије, сигурно се одразило на економски положај сеоског становништва, а можда и земље у целини, посебно ако се има у виду да је значајно смањен и извоз вуне и лоја, најзначајнијих сточарских производа у извозу Кнежевине Србије током прве три четвртине 19. века.⁷¹

Bojana Miljković Katić

STRUCTURAL CHANGES IN THE AGRICULTURE OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA

S u m m a r y

The shift from predominant cattle breeding to intensified land cultivation in the Principality of Serbia in the first half of the 19th century caused structural changes in agriculture. Land cultivation based on massive deforestation changed the landscape of a substantial part of the country, as arable land, which in 1834 made up roughly a tenth part of the Principality's territory, increased sizeably by 1867 (more than two times) to account for around one fifth of the entire territory. Intensive development of land cultivation induced other changes as well – the structure of village districts, composition of agricultural areas of village estates and forming of ownership over new types of land, which were not previously available.

Corn was no longer the monoculture it had been at the time of forming of the Principality of Serbia. Wheat was increasingly grown on expanding arable land surfaces. In fact, the growing of wheat increased so much that not even a surge in the number of inhabitants reduced its relative share in total production of grains (which happened in the case of corn, although it was the staple foodstuff of the village population).

Fruit growing also underwent changes, with plum growing emerging as the dominant branch. This branch alone ensured massive processing for the market. In the first half of the century, plums were processed into (mostly light) plum brandy (*rakija*), which was exported in large quantities in the latter half of the century (1-2.7 million okas). In the second half of the century, prunes were also exported in large quantities (averaging 1-4 thousand tons per year).

During the first half of the 19th century, cattle breeding, based on the breeding of cattle on communal land, continued to develop, despite an intensification in land cultivation, the development of which depended largely on increase in arable land (primarily at the expense of communal land). By creating private land earmarked for animal husbandry (enclosures), village estates managed to offset the decrease in communal pasture land and continue with extensive cattle breeding.

---

⁷¹ Окреї сїољашнє ҃р҃овине Србије 1863/64–1864/65, 21; Окреї сїољашнє ҃р҃овине Србије од ҃одине 1866. до 1870, 7–8, 11–12, 15–16, 21, 25–26.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГЛАС / Српска академија наука и уметности. Одељење историјских наука
= Glas / Academie serbe des sciences et des arts. Classe des sciences historiques ;
уредник Љубомир Максимовић. – 1974, бр. 1– . – Београд : Српска академија наука
и уметности, 1974 – (Београд : Colorgrafx). – 24 cm
Повремено.

ISSN 0351-4765 = Глас – Српска академија наука и
уметности. Одељење историјских наука
COBISS.SR-ID 15996930